

İKİNCİ İNGİLİZ-AFGAN SAVAŞI'NA (1878-1880) KATILAN ORYANTALİST PHIL ROBINSON'UN AFGANİSTAN DEĞERLENDİRMESİ

Abdullah Sami TEKİN

Dr. Hava Kuvvetleri Komutanlığı
asamitekin@gmail.com

Özet

XVII. yüzyılın başlarından itibaren Hindistan'a yerleşmeye başlayan İngilizler, Doğu Hindistan Ticaret Şirketi marifetiyle bölgeyi sömürgeleri haline getirmişler ve zamanla askeri güçlerini de genişleterek bölgenin hâkimi olmuşlardır. Bölgenin artan önemi ve Rusların sıcak denizlere inmek üzere Ceyhun kıyılarına ulaşmaları Hindistan'ın kuzey sınırını oluşturan Afganistan'ı jeopolitik olarak daha da önemli hale getirmiştir. İngilizler olası Rus işgaline karşı Afganistan'ı etki alanına almak istemiş ve bölgeye Mountstuart Elphinstone, Charles Masson ve Alexander Burnes gibi Doğu Hindistan Ticaret Şirketi mensubu oryantalistlerini göndererek bu ülke hakkında tafsilatlı bilgiler toplamışlardır. Oryantalistlerin topladığı bu bilgiler sayesinde 1839 yılında Afganistan'ı kolaylıkla işgal eden İngilizler, Afgan halkının üç yıllık direnişi sonucunda bu ülkeden mağlup bir şekilde çekilmişlerdir. Ancak İngilizler bu mağlubiyete rağmen istihbarat faaliyetlerine devam etmiş ve 1878 yılında ikinci kez Afganistan'ı işgal etmekten çekinmemişlerdir. Bu işgal öncesi ve sırasında İngiliz oryantalistler bölgede görev yapmış ve çok önemli istihbarat bilgilerini merkeze aktarmışlardır. İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'nda Afganistan'da gözlemlerde bulunan ve savaş muhabiri olarak işgale katılan oryantalistlerden birisi de Phil Robinson'dur. Bu çalışmada Robinson'un Afganistan'ın coğrafyası, etnik yapısı, yönetim şekli, ordusu ve sosyo-ekonomik durumuyla ilgili topladığı bilgiler ve İngiliz hükümetine sunduğu rapor konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Phil Robinson, İkinci İngiliz-Afgan Savaşı, Afganistan, Hindistan.

Abstract

From the beginning of 17th Century, The British, who started to settle in India, turned the region into their colony with the help of the British East India Company and over time, they expanded their military power and became the ruler of the region. The increasing importance of the region and the Russians reaching the shores of Ceyhun to descend to the warm seas has made Afghanistan, which forms the northern border of India, even more important geopolitically. The British wanted to take Afghanistan into their sphere of influence against a possible Russian invasion, and by sending East India Trade Company orientalist such as Mountstuart Elphinstone, Charles Masson and Alexander Burnes to the region, they gathered detailed information about this country. Thanks to this information gathered by the orientalist, the British easily occupied Afghanistan in 1839, and as a result of the three-year resistance of the Afghan people, they withdrew from this country in a defeated way. However, despite of this defeat, the British continued their intelligence activities and did not hesitate to invade Afghanistan for the second time in 1878. Before and during this invasion, British orientalist served in the region and transferred very important intelligence information to the centre. Phil Robinson is one of the orientalist who made observations in Afghanistan during the Second Anglo-Afghan War and participated in the occupation as a war correspondent. In this study, the information gathered by Robinson about Afghanistan's geography, ethnic structure, form of government, army and socio-economic situation and the report he presented to the British government have been discussed.

Keywords: Orientalism, Phil Robinson, Second British-Afghan War, Afghanistan, India.

Giriş

Derin bir tarihe sahip olan Afganistan, Orta Asya'nın kalbinde yer alan konumuyla doğudan batıya, güneyden kuzeye hem askerlerini geçirmek isteyen komutanlar hem de mal ve ürünlerini taşımak isteyen tüccarlar için tarih boyunca cazibe merkezi olmuştur. Bu haliyle bugünkü Afganistan coğrafyası Persler, Greko-Baktrialılar, Kuşanlar, Akhunlar, Samaniler, Gazneliler, Selçuklular, Gurlular,

Timurlular, Safevîler ve Babürlüler gibi pek çok devlete ev sahipliği yapmıştır. İlk kez 1747 yılında Ahmed Şah Dürranî tarafından bölgede bulunan aşiretlerin bir araya getirilmesiyle devlet haline gelen Afganistan, Akhunların bakiyeleri olan ve bugün Peştun aşiretlerinden sayılan Abdalîlerin yönetiminde sınırlarını kuzeyde Ceyhun nehrinden güneyde Hind okyanusuna, doğuda İndus (Sind) nehrinden batıda Horasan'a kadar uzatmıştır (Yazıcı, 2012: 273).

XV. yüzyıl sonlarından itibaren Hindistan'a ulaşmak ve bu zengin ülkenin kaynaklarına el koymak için birbirleriyle yarışan başta İspanyol ve Portekizliler olmak üzere Avrupalılar arasında bir yarış başlamıştı. (Cöhce, 2008: 71). XVII. yüzyılda Fransa, Hollanda ve İngiltere'nin de katılmasıyla ivme kazanan sömürgecilik yarışında Hindistan'a ulaşan Avrupalı devletler içerisinde İngilizler rakiplerini bertaraf ederek bu ülkenin en önemli ticarî aktörü haline gelmişti (Tekin, 2019a:20). Kalküta, Madras ve Bombay limanlarını ele geçiren İngilizler, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (British East Indian Company)'nin ticarî menfaatlerini korumak üzere 1773'te Hindistan Kanunu'nu çıkarmış ve bu ülkeye atadığı genel vali ile yarı bağımsız bir yönetim kurmuştu. Ticarî faaliyetlerin yanı sıra siyasi faaliyetler içerisine de giren Hindistan İngiliz yönetimi, 155.000 askerden oluşan Bengal, Madras ve Bombay ordusuyla Avrupa'nın en büyük ordusunu Hindistan'da teşkil etmişti (Johnson, 2014:6).

Fransa'nın 1799 yılında Mısır üzerinden Hindistan'a inerek burada İngiltere'ye darbe indirmek istemesi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ancak Napolyon, bu defa İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a inmek üzere yeni bir proje geliştirmişti. Bu amaçla İran'la temasa geçen Fransa, General Gardane'yi görüşmeler yapmak üzere Tahran'a göndermiş ve Afganistan üzerinden Hindistan'a ulaşılabilecek bir sefer rotası belirlenmişti. Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden İngiltere, bu tarihten itibaren Hindistan'ın tahkim sınırlarını İran ve Afganistan'dan başlatma kararı almıştı. Hindistan genel valisi Lord Wellesley tarafından İran sarayına gönderilen Doğu Hindistan Şirketi görevlisi John Malcolm, 4 Ocak 1801 tarihinde Fransa'nın bölgeden uzak tutulması ve Afganistan

üzerinden Hindistan'a yönelebilecek tehditlere karşı bir ittifak antlaşması yapmayı başarmıştı (Cotton, 1836: 59-61).

İngilizler, Afganistan ve İran'la ittifak zemini aradığı bir dönemde Fransa'nın Hindistan'a inmek için ısrarlı tutumunu gören Rus Çarı I. Pavel, Napolyon Bonapart'a Hindistan'ı beraber işgal etme konusunda gizli teklifte bulunmuştu. Harekât planına göre Tuna nehri üzerinden Karadeniz'e incek olan Fransız ordusu, Don ve Volga nehirlerinden Hazar Denizi'ne Rus gemileriyle taşınacak, buradan Herat ve Kandahar üzerinden Hindistan'a inilecekti. Ancak I. Pavel'in 23 Mart 1801 tarihinde saray darbesiyle öldürülmesi üzerine bu proje de akim kalmıştı. Hindistan'a kuzey yönünden gelecek tehditlere karşı Afganistan'ın jeopolitik önemini Fransa, İran ve Rusya genelinde gelişen olaylar karşısında iyi kavramış olan İngilizler, Afganistan'ın Hindistan'ın kuzeyi için iyi bir istihkâm mevzisi olacağını anlamışlardı. Bu bağlamda Ruslar ile Pamir Sınır Anlaşması imzalanmış ve Afganistan coğrafyası tampon bölge olarak belirlenmişti. "Büyük Oyun" (Great Game) kapsamında Afganistan'ın bir tampon devlet olarak kurulması ve İran'ın Rus baskısına dayanacak şekilde güçlendirilmesi, Orta ve Güney Asya ile ilgili İngiliz dış politikasının temel taşı olmuştu (Tekin, 2019a:11).

Fransızlar, Avrupa'daki koalisyon savaşları sırasında kuzeyden Hindistan'a inme projesini bir kez daha gündeme taşımış ve I. Alexander ile 7 Temmuz 1807 tarihinde Tilsit Anlaşması'nı imzalamışlardı (Yazıcı, 2001:107). Bu anlaşmadan haberdar olan İngilizler derhal harekete geçerek İran ile 12 Mart 1809 tarihinde yeni bir ittifak antlaşması imzaladılar (Archbold, 1958:487). Fransız-Rus ittifakına karşı İran'la yapılan anlaşmayla yetinmeyen İngiltere, aynı zamanda önemli bir oryantalist olan Mountstuart Elphinstone başkanlığındaki bir heyeti Peşaver'e göndererek Afgan Şahı Şucaü'l-mülk ile 17 Haziran 1809 tarihinde bir ittifak anlaşması imzaladı. Afganistan'ın İngilizlerle ilk diplomatik görüşmelerini içeren bu anlaşmayla İngiltere, Afganistan'ı Rusya ile arasında bir tampon devlet haline getirmişti. İngilizler bu anlaşmalarla yetinmeyip ileride olabilecek bir işgal düşüncesiyle bölgeye Doğu Hindistan Şirketi'nde

görevli memurlarını Afganistan'a göndermiş ve bölgenin tarihi, ekonomisi, coğrafyası, demografik yapısı, iklimi, yönetim şekilleri, folkloru, inanç durumu ve bölge insanının karakteri gibi oldukça önemli konularda gözlemlerde bulunmuşlardı. Gönderilen memurlar ittifak tesisi amacıyla çalışmış olsalar da ilerleyen yıllarda Hindistan'a kuzeyden gelecek tehditlere karşı bir savunma alanı oluşturmak amacıyla bölgenin işgaline yönelik altyapıyı hazırlayacak istihbarat raporları hazırlamışlardı (Tekin, 2019b:14).

Fransız-Rus ittifakının bozulmasına karşın Rusya Hindistan üzerinden sıcak denizlere inme emelinden vazgeçmemiş, İran'la 1813'te Gülistan ve 1828'de Türkmençay anlaşmalarını imzalamış, Kafkasya'nın önemli bir kısmıyla Revan, Nahçıvan ve Talış Hanlıklarını işgal etmişti. (Fletcher, 1966: 75, Yeşilot, 2008: 36 vd.). Rusya'nın Kafkaslardaki bu başarısı bir kez daha İngilizleri Afganistan cihetinde yeni tedbirler almaya itti. Esasen 1800'lü yılların başından itibaren Hindistan'ı kuzeyden gelecek tehditlere karşı koruma amaçlı olarak Afganistan'ı tampon bölge olarak belirlemesinin yanında İndus nehri üzerinden Hindistan'da üretilen malları Afganistan'a sevk etmek ve buradan Türkistan'a pazar açmak hedeflerini ekleyen İngilizler, Rusya'nın Buhara üzerinden Afganistan'a yaptığı ticaret sevkiyatını da engellemek istemişti. Ancak 1837 yılında İran'ın Rusya'nın verdiği destekle Herat'ı kuşatması üzerinde dengeler tekrar değişince Afgan Şahı Dost Muhammed Han İngilizlerden yardım isteğinde bulunmuştu. Bu talep üzerine İngilizler, oryantalist Alexander Burnes'i Afganistan'a göndererek hem ittifak yolları aramış hem de bölge hakkında bilgi toplanmasını istemişti (Macmunn, 1929:105 vd.).

Dost Muhammed Han'ın İngilizlerle ittifak anlaşması yapmak için Sihlerin işgal ettiği Peşaver'den çekilmelerini şart koşması, İngiliz hükümetini Afgan tahtında değişiklik yapmak üzere harekete geçirmişti. Bu sırada Dost Muhammed Han'ın Rus elçisiyle görüşmesini de bahane ederek Peşaver'de ikamet eden devrik hükümdar Şuca'ül-mülk'ü iktidara getirmek üzere Afganistan'ı 1839 tarihinde işgal ettiler (Tekin, 2019b: 266). Ancak üç yıl süren İngiliz

işgali döneminde İngiliz askerlerinin olumsuz davranışları ve aşiret isyanlarından dolayı karışık bir dönem geçiren Afganistan'da 2 Kasım 1841 tarihinde büyük bir direniş başladı. Bu isyanda Alexander Burnes ve beraberindekiler öldürülürken, 6 Ocak 1842'de Afganistan'dan çekilmeye başlayan İngiliz ordusu, Hindistan geçitlerinde tamamen imha edildi (Yazıcı, 2002: 76; Eyre, 1879: 81).

İngilizlerin Afganistan'da mağlup edilmeleri, Rusların tedricen Balkanlarda ve Türkistan'da ilerlemeleriyle aynı döneme denk gelmişti. Kırım savaşıdan sonra Rusya'nın Paris Konferansı'nda batıdaki ilerleyişi durdurulmuş, ancak doğudaki ilerleyişi hakkında herhangi bir kısıtlama getirilmemişti. Ruslar, 1858 yılından itibaren bütün ilgilerini Türkistan cihetine vermiş ve 1863-1875 yılları arasındaki kısa süre içerisinde Türkistan hanlıklarını işgal etmişlerdi. Rusyaların Ceyhun nehrine dayanmaları ve Afganistan'ın komşusu olması İngilizleri tekrar telaşa sürüklemiş ve yeni tedbirleri gündeme getirmişti.

Rusların Türkistan hanlıklarını işgalden sonra Osmanlı Devleti ile giriştiği 93 harbini (1877-1878) kazanarak İstanbul kapılarına dayanması, Avrupalı devletleri harekete geçirmiş ve Berlin Kongresi'nde Ruslar bir kez daha batıdaki ilerleyişinden men edilmişti. Batıda durdurulan Rusya, dikkatini tekrar Türkistan ve Afganistan'a çevirmiş ve 22 Temmuz 1878 tarihinde Şir Ali Han ile diplomatik görüşmeler yapmak üzere bir heyeti Afganistan'a göndermişti. Bunun üzerine İngilizlerin Hindistan genel valisi Lord Lytton, Afgan Emiri Şir Ali Han nezdine bir heyet göndermek istemiş, ancak Kuetta'nın İngilizler tarafından işgali sebebiyle bu teklifi reddedilmişti (Campbell, 1879: 20 vd.). Lord Lytton 1878 yılının Eylül ayında Afganistan ile diplomatik bir ilişki kurabilmek amacıyla ikinci bir diplomatik heyeti Kâbil'e göndermek üzere yola çıkardı. Ancak bu heyet Hayber Geçidi'nde Şir Ali Han'ın askerleri tarafından geri çevrildi (Kakar, 2006:26). İkinci heyet teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlanması üzerine İngilizler, Şir Ali Han'ı tahttan indirmek ve kendilerine dost bir hükümdarı iktidara taşımak üzere harekete geçtiler. 1878 yılının Kasım ayında 40.000 askerden oluşan

kuvvetlerle harekete geçen İngilizler, Bolan üzerinden Kandahar'ı, Hayber üzerinden Ali Mescid'i, Kuram üzerinden de Kâbil'i işgal ettiler. Kâbil'in işgali sonrası Şir Ali Han kalp krizi geçirerek hayatını kaybederken yerine oğlu Yakup Han tahta çıktı (Forbes, 1892:178 vd.). Yakup Han Afganistan'ı işgal altından kurtarmak adına İngilizlerle 26 Mayıs 1879 yılında Gandamak Anlaşması'nı imzaladı. Yakup Han Gandamak Anlaşması ile İngilizlerin hamiliği karşısında uluslararası ilişkilerde doğrudan etkili olacak bir İngiliz temsilcinin Kâbil'de bulunmasını, Bolan, Kuram ve Hayber geçitlerinin İngilizler tarafından kontrol edilmesi şartlarını kabul etti. Böylece Afganistan dış ilişkilerinde İngilizlere bağlanmış oldu. (Tekin, 2020c: 331).

Anlaşma imzalandıktan sonraki süreçte İngilizlerin Afganistan'da uyguladıkları politikalar nedeniyle halk arasında huzursuzluklar baş göstermeye başladı. Temsilci olarak atanan Sir Louis Cavagnari, 3 Eylül 1879 tarihinde bir suikasta uğradı ve öldürüldü (Barnes, 2009: 62). Kâbil'de meydana gelen ayaklanma sonrası İngilizler bir kez daha Afganistan geçitlerini aşarak Kâbil'e girdiler. Durumu kontrol altına alan İngilizler Yakup Han'ı tutuklayarak Hindistan'a sürgüne gönderdiler. Yakup Han'ın sürgüne gönderilmesi üzerine Türkistan'da bulunan Abdurrahman Han kendini Afganistan Şahı ilan etti (Wahab, Youngerman, 2007: 91). İkinci İngiliz-Afgan savaşı döneminde İngiliz hükümetinde Liberal Parti'nin iktidara gelmesi ve Eyüp Han'ın Herat'ta İngiliz birliklerine büyük kayıplar verdirmesi üzerine Afganistan'dan çekilme kararı verildi. İngilizler, Kâbil'e gelen Abdurrahman Han ile anlaşma yoluna gittiler. Bu anlaşmada İngilizlerin çaresizliğini sezemeyen Abdurrahman Han, Gandamak benzeri bir anlaşmaya imza attı ve İngiliz askerleri Afganistan'dan güvenle çekildiler. Yapılan anlaşmayla İngiliz-Afgan dostluk dönemi başladı ancak Afganistan tekrar İngilizlerin kontrolüne girmiş oldu (Adamec, 1997: 10).

Oryantalist Phil Robinson'un Afganistan Gözlemleri

İngilizler Birinci İngiliz-Afgan Savaşı öncesinde Afganistan'ı etki alanlarında tutabilmek amacıyla bölgeye asker ve sivil oryantalistler

göndermiş bölge ile alakalı coğrafi, sosyo-ekonomik, demografik ve askeri tüm bilgileri toplamışlardı. Elde ettikleri bu bilgileri hem birinci hem de ikinci İngiliz işgalleri esnasında kullanmışlardı. Bu bilgiler harekât planlarını uygulamada son derece etkili olmuştu (Tekin, 2010a). İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'nda sefere savaş muhabirleri de iştirak etmişti. Savaş gözlemlerini İngiliz kamuoyuyla paylaşan muhabirlerden birisi de Phil Robinson'dur (Robinson, 1878:1).

Gerçek adı Philip Stewart Robinson olan Phil Robinson, 13 Ekim 1847 yılında Hindistan'da dünyaya gelmiştir. Babası Hindistan ordusunda din görevlisi olarak görev yapmıştır. Eğitimini İngiltere'de bulunan Marlborough College'da tamamlayan Phil Robinson, doğa bilimci, oryantalist ve yazardır. 1866-1868 yılları arasında Cardiff Üniversitesi'nde kütüphane personeli olarak çalışmış ve 1868 yılında Hindistan'a gitmek üzere görevinden ayrılmıştır. Hindistan'da bulunan Allahabad College'da mantık ve metafizik alanında profesör unvanını almış ve 1877 yılında tekrar İngiltere'ye dönerek Daily Telegram gazetesinin başyazarı olmuştur. 1878 yılında İngiltere'nin ikinci Afganistan seferine katılarak savaş muhabirliği yapan Robinson, 9 Aralık 1902 tarihinde vefat etmiştir (Owen, 1912: 223).

İkinci İngiliz Afgan savaşına savaş muhabiri olarak katılan Robinson, Afganistan'ı oryantalist bakış açısıyla incelemiş, Emir Şir Ali Han ile taht adayları Yakup Han, Abdullah Can ve Abdurrahman Han hakkında tafsilatlı bilgiler toplamıştır. Ayrıca Afganistan'ın etnik yapısını, coğrafi yapısını, önemli ulaşım rotalarını derinlemesine tetkik etmiş ve tetkiklerini "*Cabul the Amer his Country and his People*" adlı eseriyle rapor ederek 1878 yılında neşretmiştir. Bu eserinde Afganistan hakkında tafsilatlı bilgiler veren Robinson, ülkenin coğrafi özellikleri hakkında verdiği bilgilerde özellikle geçitler ve dağlar hakkında bilgiler vermekte ve bu dağların olası işgal durumundaki stratejik önemlerini vurgulamaktadır. Bu dağlardan Afganistan ve Hindistan sınırı arasında bulunan Süleyman dağlarına değinen Robinson, bu dağ silsilelerinde bulunan geçitlerin

aşılmasının oldukça zor olduğunu belirtmektedir. Robinson, Hindi-kuş dağlarının ülkeyi bir baştan bir başa geçtiğini ülkenin merkezinden doğu ve batı yönünde uzandığını, dağ silsilesinin rakım olarak 18.000 fit yükseklikte olduğunu belirtmektedir. Robinson *"Hindikuş Dağları ülkenin doğu sınırında tüm Asya için bir sınır taşı görevi görmekte ve her istilacıya Hindistan'a giden yolu göstermektedir."* sözüyle Hindi-kuş dağlarının önemine dikkat çekmektedir. Hindi-kuş dağlarına paralel konumda olan Sefid Kûh (Sufaid Coh) ve Siyah Kûh (Siah Coh) dağları hakkında bilgilendirme yapan Robinson, bu dağların rakımlarının yüksek olmadığını, her iki dağ arasında kalan platoda kadim Afgan halklarından Hazaraların yaşadığını belirtmektedir. Sefid Kûh dağlarının stratejik konuma sahip olduğunu Afganistan'a Thal ve Kurum nehirleri yoluyla bir işgal girişimi olduğunda Sefid Kûh dağlarının etkili bir bariyer olarak görev yapacağını ileri süren Phil Robinson bu dağların stratejik konumuna dikkat çekmektedir (Robinson, 1878:2).

Phil Robinson, Afganistan coğrafyasında bulunan önemli akarsuları ve su kaynakları hakkında da tafsilatlı bilgiler vermektedir. Gözlem ve değerlendirmelerinde Gazne yöresinin Afganistan'ın her iki bölümü için su deposu niteliği taşıdığını, bu bölgeden geçen akarsuların kuzey yönünde Kâbil nehrine doğru aktığını ve nihayetinde İndus nehrine döküldüğünü belirtmektedir. Robinson, Gazne'nin güneyinde bulunan akarsuların güney ve batı yönünde aktığını ve Tarnak ve Argandab nehirleriyle birleşerek Sistan gölüne döküldüklerini söylemektedir. Yine Afganistan'ın batısında bulunan ve Herat ile Kandahar'ı sulayan Helmand nehrinin de oldukça büyük bir nehir olduğunu vurgulamaktadır. Yaz aylarında Helmand nehri hariç tüm nehirlerin kurduğunu söyleyen Robinson, Kâbil bölgesindeki nehirlerle ilgili yapmış olduğu değerlendirmede, Kaşgar, Logar ve Swat gibi Kâbil nehrine bağlanan kolların Horasan'daki nehirlerinden daha fazla yüzey alanına sahip olduğunu dile getirmektedir. Logar ve Kaşgar nehirlerinin çoğu mevsimde sığ ve yürüyerek geçilebilir derinlikte olduğunu Swat ve Kâbil nehirlerinin ise sadece nehir başlangıç noktalarında kolaylıkla

geçilebilir durumda olduğunu belirtmektedir (Robinson, 1878: 24-25). Olası işgal durumunda su kaynaklarının önemine dikkat çeken Robinson'un ulaşım, lojistik destek ve içme suyu kaynakları olan akarsular hakkında vermiş olduğu bilgiler dikkat çekicidir.

Phil Robinson Afganistan'ın derin bir tarih ve arkeoloji geçmişine sahip olduğunu dile getirmekte, Afganistan topraklarının tanıklık ettiği tarihi geçmişe binaen bol miktarda antik kalıntı ve eseri barındırdığını belirtmektedir. Robinson, Gazne vilayetinin batısından Tarnak ve Helmand vadilerine ve Sistan havzasının aşağısına kadar tüm ülkenin eski şehir kalıntıları, yıkık su kanalları ve terk edilmiş ekim alanlarıyla dolu olduğunu söylemektedir. Ayrıca *"Yıkık şehir kalıntıları XIII ve XV. yüzyıllarda Cengiz Han ve Timur yönetimi altında gerçekleşen Tatar yıkımının üzüntü verici anılarını hatırlatmaktadır."* sözleriyle ülkenin Türk hâkimiye-tindeyken zarar gördüğü izlenimini yaratmaktadır (Robinson, 1878:5).

Robinson, yeraltı, yerüstü ve tarımsal ürün kaynaklarına yönelik olarak verdiği bilgilerde ise Afganistan'ın mineral ve madenler açısından zengin olduğunu bildirmekte, demir, gümüş, altın ve kurşun bu zengin maden kaynakları arasında bulunmaktadır. Ona göre Tuz, sülfür, antimon ve barut yapımında hammadde olarak kullanılan güherçile bol miktarda Afganistan topraklarında mevcuttur. Robinson, tarımsal ürün çeşitliliğinde de zengin olan Afganistan'da, Hindistan'da yetişen tüm zahire ürünlerine ilaveten Asya'ya özgü yüzlerce çeşit salatalık ve karpuz türünün yetiştirildiğini belirtmekle beraber bu ürünlerin yanında tütün, pamuk, boya kökleri, Hint yağı üretiminin de yapıldığını ilave etmektedir (Robinson, 1878:6). Özellikle Afganistan'ın yeraltı kaynaklarının zenginliğine dikkat çeken Robinson, dönem itibariyle önem taşıyan demir, gümüş ve altın ile tuz, barut imalinde kullanılan güherçile gibi nadir madenlerin bol miktarda bulunmasının jeopolitik olarak bölgenin önemini arttırdığını düşünmektedir.

Robinson, Afganistan'ın iklim şartları hakkında yapmış olduğu değerlendirmede bölgenin 29 ve 35 derece enlemde bulunduğunu

ve Hindi-kuş dağlarının yüksek rakımı nedeniyle karlı kesimi ve diğer kesimi arasında sıcaklık farkının bulunduğunu belirtmektedir. Kâbil'de Hindi-kuş dağlarına yakın yerlerde havanın serin, ova kesimlerinde ise sıcak olduğunu söyleyen Robinson, iklim şartlarını Londra ile kıyaslamaktadır. Kâbil'de üç ay kış, üç ay bahar, üç ay yaz ve üç ay sonbahar yaşandığını belirten Phil Robinson, kış mevsiminin genellikle aralık ayının başlarında başladığını, şehrin genellikle karla kaplandığını ve bu dönemde ticarî hayatın durma noktasına geldiğini belirtmektedir. Celalabad'ın dayanılmaz sıcak, Kandahar yöresinde ise yaz mevsiminde aşırı sıcaklıkların görüldüğünü ilave etmektedir. Afganistan bölgesinin yaz mevsiminde genelde aşırı sıcaklara haiz olduğunu dile getiren Robinson, yaz mevsiminde İngiliz askerlerinin aşırı sıcaklardan etkilenebileceğini düşünmektedir (Robinson, 1878: 7).

Phil Robinson, Afganistan'da ülke ekonomisinde önemli yer tutan imalat sektörüne yönelik yapmış olduğu değerlendirmede imalat sektörünün çok düşük düzeyde olduğunu, bulunan az sayıda imalatçının ise sadece günlük hayata cevap verebilecek gereçler ürettiğini belirtmektedir. Verdiği bu bilgilerde Afganistan imalat ve sanayi sektörünün geri kalmışlığına dikkat çekmektedir. Afganistan'da çok miktarda at, deve ve koyun bulunduğunu, yetiştirilen bu hayvanlardan atların büyük bölümünün Hindistan'a ihraç edildiğini aktaran Robinson, bu yönüyle Afganistan'ın bir ihraç merkezi olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, çoğunlukla hayvancılık sektöründe gelişmişlik gösteren Afganistan tipik Orta Asya ülkesi konumunda olup ekonomisi hayvancılık sektörüne bağlıdır (Robinson, 1878: 8).

Robinson, Afganistan'ın etnik köken ve aidiyetlerine yönelik yapmış olduğu değerlendirmedeyse Afgan halkının Tacikler, Tatar kökenli Hazaralar, Özbekler, çeşitli kabilelerden oluşan Türkmenler, Kızılbaşlar, Moğollar, Hintliler ve Keşmirliilerden oluştuğunu belirtmektedir. Ayrıca halkın hiçbir şekilde monarşik yönetime bağlılık göstermediklerini, kabile reisinin karakterine göre bir araya geldiklerini müşahade etmektedir. Ülke genelinde bir vatanseverlik

duygusunun bulunmadığını, dolayısıyla halk nazarında ülke bütünlüğünün olmadığını, bölgesel değerlerin öne çıktığını ilave etmektedir. Robinson'un yaptığı değerlendirmelere göre Afgan halkında ulus bilinci oluşmamış, hatta ulus duyguları halk genelinde tezahür etmemiştir. Robinson'a göre çoklu etnik kökenden gelen kabilelerden oluşan Afgan halkının ülke bütünlüğü açısından kırılğan bir yapıya sahip olduğu, bir araya gelemedikleri ve birbirlerine karşı tehdit unsuru olduğu gözlenmektedir (Robinson, 1878: 9).

Afganistan'ın nüfus sayısına yönelik yapmış olduğu değerlendirmede herhangi bir nüfus sayımı yapılmadığından sayının tam olarak bilinmediğini söyleyen Robinson, bazı otoritelerin nüfusu 9 milyon olarak tahmin etse de aslında nüfus sayılarının yaklaşık olarak 4 milyon civarında olduğunu düşünmektedir. Konuştukları dil konusunda saptamalarda bulunan Robinson ilginç bir detay vermektedir. İbranice, Sanskritçe, Asya dilleri ve Farsça dillerinden kelimelerin geçtiği Peştü dilinin ülkede yaygın kullanıldığını ve Arap alfabesinin kullanıldığını söylemektedir. Phil Robinson gayet iddialı bir görüş ile konuşmalarındaki İbranice kelimelerden, gelenek ve göreneklerdeki İbrani kökenli ritüellerden Afganların İbrani kökenli olduklarını tahmin etmektedir (Robinson, 1878: 10). Buna mukabil Robinson, Afganların karakterleri ve yaşam şekillerine yönelik yaptığı değerlendirmelerde onların yönetim şekilleriyle gelenek ve göreneklerinin diğer Müslüman uluslara benzediğini belirtmektedir. Özellikle Afganların yaygın olarak kullandıkları dil olan Peştü dilini derin bir şekilde tetkik eden Robinson'un kullanılan dildeki İbranice kelimeleri tespit etmesi ve Afgan folklorundaki İbrani kökenli ritüelleri saptaması dikkat çekicidir. Robinson Afganların İbrani kökenli olmasını atalarının Filistin ve Mısır bölgesinden Herat bölgesine göç eden kabilelere bağlamaktadır (Robinson, 1878: 11).

Dinlerine sıkı sıkıya bağlı olduklarını ve bununla gurur duyduklarını söyleyen Robinson, Afganların karakter açısından kindar ve bağınaz insanlar olarak nitelemektedir. Diğer açıdan Afganların konukseverliğine dikkat çeken Robinson, Afganların

oldukça konuksever hatta çatıları altında bulunan konuklarına kardeşleri gibi davrandıklarını dile getirmektedir. Afgan kadınları konusunda yaptığı değerlendirmede Afgan kadınlarının açık tenli ve güzel olduklarını belirten Robinson, Afgan kadınlarının canlı renkli kıyafetler tercih ettiklerini gözlemlemiştir. Ona göre, Afgan erkekleri saç ve ayaklarına kına yakıp gözlerine sürme çekmekte, kadınlar ise genelde yüzlerine çivit boyasıyla nokta şeklinde dövme yapmaktadır (Robinson, 1878: 15 vd.).

Oryantalist Robinson, Afganların yönetim şekli ve kurallarına yönelik olarak yaptığı gözlemlerde Afganların İslâm ve Kur'an hukukuna dayalı şeriatla yönetildiklerini belirtmektedir. Kadı, kanunların yorumcusu ve bazı durumlarda ise uygulayıcısıdır. Şah ülkeyi eyalet valilerinin yardımıyla yönetmektedir. Bu yöneticiler aynı zamanda vergi konusundan da sorumludurlar. Topladıkları vergiyi öncelikle emirlerindeki ordu ve diğer giderler için harcarlar ve artan kısmını ise merkezî yönetime aktarmaktadırlar. Eyalet valileri genelde Kâbil'den uzakta bulunmakta olup kendi halkını baskı altına almak ve Şah'a meydan okuyup kendi otoritesini güçlendirmektedirler. Daha önce belirttiğimiz gibi bu yönetim şekliyle halkta monarşik yönetime karşı bağlılık mevcut olmamakta ve dolayısıyla ulus bilinci oluşmamaktadır. Robinson merkezi yönetimde Şah'a yardımcı olan başbakan konumunda olan Vezir, başbakan yardımcısı konumunda olan Mir Münşi ve yargıç konumunda olan Kadı'nın bulunduğunu ilave etmektedir (Robinson, 1878: 21-22).

Robinson, Afganistan ordusu hakkında da önemli bilgiler paylaşmaktadır. Ona göre Afgan ordusu, düzenli birlikler ve mücahit kuvvetlerinden oluşmaktadır. Robinson düzenli ordunun 17 ila 18 alaydan oluşan tek tip kıyafetli ve eğitilmiş askeri birlikler olduğunu, bu birliklere ilaveten 3-4 alaydan oluşan ağır silahlı süvari birliğinin bulunduğunu aktarmaktadır. Afgan ordusunun silah envanteri ve bu silahların faaliyet durumlarıyla ilgili yaptığı gözlemlerde topçu birliklerinde kendilerinin imal ettiği 100 kadar bronz top bulunduğunu, bu toplara ilave olarak demirden imal edilmiş

silahların da mevcut olduğunu, bu silahların pek çoğunun eski ve paslanmış olduğunu belirtmektedir. Robinson bu silahların eski olmalarından dolayı “*düşman kadar tehlikeli*” olduğunu ironik bir dille ifade etmektedir. Afgan ordusunun doğrudan Şah’a bağlı olduğunu ve eyaletlerde bulunan alayların ise Şah’ın soyundan gelen serdarların komutası altında olduğunu değerlendirmektedir. Afgan silahlı güçleri arasında önemli bir yere sahip olan mücahit kuvvetleri hakkında detaylı bilgiler aktaran Robinson, Mücahit kuvvetlerinin ülkenin sayıca en büyük kuvvetini oluşturduğunu, sayılarının tam olarak bilinmese de yabancı işgal kuvvetlerince işgal durumunda yaşları 16 ila 60 arasında değişen tüm erkek nüfusun bu kuvvete dâhil olduğunu aktarmaktadır. Mücahit kuvvetlerin silahları “Jazail (Cezayir)” adını verdikleri uzun namlulu Afgan tüfeği, kılıç, “chara” adını verdikleri Afgan kaması ve kalkandan oluşmaktadır. Mücahitlerin görevi Şah’a bağlılıklarını göstermek, gerektiğinde Şah’ı ve ülkeyi yabancı işgalcilerden korumaktadır. Mücahitler kendi silahlarını kendileri tedarik etmekte ve aktif hizmet haricinde bir maaş almamaktadırlar. Düzenli ordu askerlerinin maaş ödemeleri peşin olarak yapılmaktadır. Ödemelerin yapılmadığı durumda kira karşılığı tarım arazisi tahsisi yapılmaktadır. Robinson, Afgan ordusuyla ilgili olarak yaptığı değerlendirmede Afgan ordusunun silahlı fakat çoğunlukla disiplinsiz bir ordu olduğunu, kendi ilgilerine göre bölündüklerini, sadakatlerini her zaman Şah’a göstermediklerini, çoğu zaman ait oldukları kabilenin reisine itaat ettiklerini belirtmektedir (Robinson, 1878: 23 vd.).

Phil Robinson Afganistan’ın önemli şehirleri hakkında da tafsilatlı bilgiler aktarmıştır. Bu şehirlerden Kandahar hakkında vermiş olduğu bilgilerde şehrin stratejik önemine dikkat çekmektedir. Robinson’un yapmış olduğu değerlendirmede Kandahar’ın coğrafi konumu sebebiyle stratejik öneme haizdir. Robinson’a göre Kandahar, Kâbil ve Herat arasında bulunmasından dolayı iki şehir arasında iletişimi sağlayan bir hat konumundadır. Şehir aynı zamanda Güney Afganistan’ın başkentidir. Kandahar’ın Büyük İskender tarafından kurulmuş olan antik bir şehir üzerinde

kurulduğunu belirten Robinson, 1747 yılında Ahmed Şah tarafından kurulan devletin başkenti seçildiğini ve 1774 yılına kadar başkent olarak kaldığını ilave etmektedir. Şehrin oldukça geniş ve kalabalık olduğunu belirten Robinson Kandahar'ın nüfusunun büyük çoğunluğunun Afganlardan oluştuğunu, şehrin yaklaşık olarak 150.000 nüfuslu olduğunu söylemektedir. Robinson şehrin fiziki özelliklerini ise şöyle tarif etmektedir: "Şehir dikdörtgen şeklinde, planlı ve düzenli bir şehirdir. Şehirde dört adet genişliği 50 yarda genişliğinde ana cadde bulunmakta ve bu ana caddeler merkezde birleşmektedir. Şehre dört kapıdan girilmektedir. Bu kapılardan en önemlileri Herat ve Kandahar kapısıdır. Şehrin dış kesimlerinde pek çok bağ ve bahçe bulunmaktadır. Bu bahçelerde şeftali, nar ve incir gibi çeşitli meyveler yetiş-tirilmektedir. Şehirde dikkate değer büyüklükte bir askeri garnizon bulunmaktadır. Şehir Helmand nehrinden alınan sularla şehir içerisinde bulunan büyük ve küçük kanallar ile iyi bir şekilde sulanmaktadır." (Robinson, 1878: 55-56).

Phil Robinson, Herat şehri hakkında vermiş olduğu bilgilerde şehrin oldukça önemli doğal avantajlara sahip olduğunu belirtmektedir. Herat'ı, İran ve Hindistan arasında bulunan bir sınır şehri olarak tasvir etmekte ve Herat'ın çevre vilayetlere bağlantı yollarının olduğunu söylemektedir. Hazara tepeleriyle Kabil'e, Meymene yoluyla Belh ve Buhara'ya, Merv yoluyla Hive'ye, ayrıca Meşhed, Yezd, İsfahan, Sistan ve Kandahar'a bağlanan Herat'ın ılıman bir iklime sahip olduğunu belirten Robinson, şehrin Asya'daki en verimli ve yoğun nüfuslu bir vadinin ortasında bulunduğunu ifade etmektedir. Robinson kadim bir geçmişe sahip olan ve Orta Asya'nın buğday ambarı olarak nitelediği Herat'ın ılıman iklimiyle verimli topraklara sahip vadilerine dikkat çekmekte şehrin Afganistan tarımsal üretiminde etkin rol aldığını aktarmaktadır (Robinson, 1878: 57).

Robinson Afganistan tarihinde önemli yer tutan ve taht savaşlarında Şir Ali Han'a karşı mücadele etmiş oğlu Yakup Han ve ağabeyi Efsal Han'ın oğlu Abdurrahman hakkında da tafsilatlı bilgiler vermiştir. 1849 yılında dünyaya gelen Yakup Han'ın bölgede derviş

kılığındaki bir Avrupalı ajanı ortaya çıkarmasıyla itibarının halk nazarında arttığını söylemektedir. Yakup Han henüz on beş yaşındayken Herat valiliği esnasında göstermiş olduğu dirayet sebebiyle halkın güvenini kazanmıştır. Yakup Han on sekiz yaşına geldiğinde babası Şir Ali Han'ın veliyet olarak küçük kardeşi Abdullah Can'ı tercih etmesi sebebiyle isyan etmiş ve mağlup edilerek hapsedilmiştir (Robinson, 1878: 32-34).

Phil Robinson, Şir Ali Han'ın yeğeni olan ve ileride Afganistan tahtına çıkacak Abdurrahman Han'ın bütün gençliğini Şir Ali Han'a sert muhalefetle geçirdiğini belirtmektedir. Robinson'un verdiği bilgilere göre; Abdurrahman Han, 1865'te Afgan Türkistanı'nı ele geçirdikten sonra Kâbil'e doğru harekâta girilerek Şevkabad savaşında Emir Şir Ali Han'ı mağlup ederek hapiste olan babası Efsal Han'ı serbest bıraktırmış ve Kâbil tahtına babasını oturtmuştur. Efsal Han'ın vefat etmesi üzerine amcası Azim Han tahta çıkmış ve Afganistan emiri olmuştur. Abdurrahman amcasının tahta çıkmasından sonra Türkistan'a çekilmiş, 1870 yılında Semerkand'da Rus General Kauffman tarafından ağırlandırılmıştır. Bu tarihten itibaren sürekli olarak Ruslardan Afganistan tahtını ele geçirmek üzere yardım istemiştir (Robinson, 1878: 35-36).

Robinson, Afganistan coğrafyasında stratejik öneme sahip savaş kazandıran ya da kaybettiren dağ geçitleri hakkında yapmış olduğu değerlendirmede Hayber, Kohat, Brahoe ve Bolan geçitleri hakkında da değerlendirmelerde bulunmuştur. Peşaver ve Kâbil arasında bulunan en önemli stratejik öneme haiz dünyanın en ünlü geçitlerinden Hayber geçidine yönelik olarak yaptığı değerlendirmede geçidin olası bir işgal durumunda askeri birliklerin Hayber'i kullanarak gireceğinin kesin olarak düşünölebileceğini belirtmektedir. Robinson, Hayber yolunun tüm silah, erzak ve diğler lojistik destek unsurlarının tedarikinde etkin rol alacağını, ayrıca güzergâh üzerinde bol miktarda su kaynağının bulunduğunu dile getirmektedir. Geçit girişinin Peşaver'e 20 mil uzaklıkta bulunduğunu belirten Robinson, geçit güzergâhının ortasında Ranjit Singh tarafından inşa edilmiş olan Jamrud Kalesi'nin yer aldığını

dolayısıyla uygun bir istirahat merkezi olduğunu vurgulamaktadır. Robinson, Kohat geçidinin ise bağımsız bir geçit olduğunu Birinci İngiliz-Afgan Savaşı'nda İngiliz kuvvetlerine karşı yaptıkları mücadeleyle tanınan ve yaşadıkları yer itibarıyla stratejik bir bölgede yaşayan Afridi kabilesi tarafından kontrol edildiğini aktarmaktadır. Kohat geçidinin coğrafi konumu ve güvenliği hakkında yapmış olduğu değerlendirmede bu geçidin yaklaşık olarak 9 mil uzunluğunda ve kuzey-güney yönünde uzandığını, geçidin kuzey yönünde Peşaver vadisine açıldığını belirtmektedir. Geçidin güvenlik açısından ise güney yamacının İngiliz kuvvetleri tarafından tutulduğunu, yamaç üzerinde bulunan tepede 3 adet gözetleme kulesi bulunduğunu ve bu kulelerde görevli askeri polis kuvvetlerinin görevinin ise geçidi açık tutmak olduğunu aktarmaktadır. Geçidin bulunduğu ovada Afridi kabilesine ait köyler bulunduğunu belirten Robinson, Afridi kabilesi mensupları hakkında yapmış olduğu değerlendirmede onların yol kesiciliğiyle geçinmekte olduklarını ve kendi aralarında veya komşularıyla iyi geçinemediklerini aktarmaktadır (Robinson, 1878: 59 vd.).

1878-1880 yılları arasında gerçekleşen İkinci İngiliz Afgan Savaşına İngiltere'de yayımlanan The Daily Telegraph gazetesinin özel muhabiri olarak katılan Phil Robinson harekâtı savaş muhabiri olarak İngiliz birlikleriyle beraber hareket ederek yakından takip etmiştir. Robinson harekât süresince harekâta komuta eden İngiliz işgal kuvvetleri komutanları General Burrow, General Roberts ve General Phayre'nin manevraları ve bu manevralara karşı mücadele eden Afgan birliklerinin komutanı Eyüp Han'ın harekâtlarını The Daily Telegraph gazetesine rapor etmiştir. Robinson'un ikinci İngiliz Afgan savaşı harekât raporları İngiliz kamuoyunda oldukça dikkat çekmiştir.

Phil Robinson İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'nın yoğunlaştığı kilit öneme haiz Kandahar bölgesinde bulunan General Burrow tarafından harekât planı uygulanan Köşk-i Nakhud Cephesi hakkında yapmış olduğu değerlendirmede cepheye Afgan kuvveti olarak Herat bölgesinden Şir Ali Han'ın oğlu Serdar Eyüp Han'ın

geldiğini belirtmektedir. Eyüp Han'ın askeri gücü hakkında tafsilatlı bilgi aktaran Robinson, Eyüp Han'ın ordusunda 4.000 piyade, 1.000 süvari askeri, süvari birliğine ait 30 adet ağır silah ve bir günlük yürüyüşle ana kuvvete katılabilecek ilave 3.000 atlık bir kuvvetin bulunduğunu rapor etmektedir. Askeri kuvvete ait küçük ve büyük çapta tüm çeşit top silahın bulunduğunu belirten Robinson bu topların çoğunun Afganlar tarafından üretildiğini, silah envanterinin arasında Avrupa menşeli silahların da bulunduğunu aktarmaktadır. Eyüp Han'ın askerlerine moral açısından cesaret verebilmek adına İngiliz işgali süresince zenginleşen Kandahar'ı yağmalama sözü vermiş olduğunu ileten Robinson mutlak zafere inanan evli askerlerin ailelerini de Kandahar'a savaş meydanına savaş seyretmek üzere getirdiğini belirtmektedir. Köşk-i Nakhud cephesinde karşı karşıya gelen İngiliz ve Afgan kuvvetlerinin mücadelesinde General Burrow komutasındaki İngiliz kuvvetleri ağır darbe almış ve geri çekilmişlerdir (Robinson, 1880:1).

Sonuç

Afganistan, İngilizler için XIX. yüzyılın başlarından itibaren en büyük sömürgesi olan Hindistan'ı koruma ve savunma konusunda stratejik öneme haiz bir bölge haline gelmiştir. İngilizler, kuzeyden Hindistan'a inmek isteyen Rusya'ya karşı tampon bölge oluşturmak için Afganistan'ı faaliyet alanı olarak belirlemişler ve 1807 yılında imzalanan Tilsit anlaşmasıyla Afganistan üzerinden kuzeye Hindistan'a inme planları yapan Fransa ve Rusya'nın girişimleri İngilizleri telaşlandırmıştır. Bu gelişmelere yönelik olarak Afganistan'ı etkisi altına almaya çalışan İngilizler, Birinci İngiliz-Afgan Savaşı öncesinde bölgeye oryantalist memurlarını göndermiş ve istihbarat toplama faaliyetleri başlatmıştır. Bu amaçla bölgeye giden Mountstuart Elphinstone, Charles Masson, Alexander Burnes, John Wood, Percival Barton Lord ve Robert Leech gibi memurlar bölgenin coğrafı, sosyo-ekonomik, idarî-askerî yapıları, demografileri ve önemli geçitleri hakkında gözlemler yapmışlar ve bunları istihbarat raporları olarak İngiliz hükümetine sunmuşlardır. Bu

istihbarat raporları Birinci İngiliz-Afgan savaşında etkin olarak kullanılmıştır.

Bölgede faaliyetlerini sürdüren İngilizler İkinci İngiliz-Afgan Savaşında da bölgede çalışan İngilizlerin gözlemlerinden de yararlanmış ve onların sunduğu raporları kullanmıştır. Afganistan'a giden oryantalistlerden birisi de Phil Robinson'dur. İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'na "The Dailly Telegram" adlı İngiliz gazetesinin muhabiri olarak katılan Phil Robinson, Afganistan ile ilgili tafsilatlı bilgiler aktarmıştır. Robinson Afganistan'ın coğrafyası, sosyo-ekonomik durumu, idarî yapısı, askerî yapısı, önemli geçitleri, Afgan tarihindeki önemli karakterleri ve önemli şehirleri hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Robinson'un değerlendirme-sinde özellikle Afgan halkının karakteri ve bir ulus hâline gele-meyişleri dikkat çekicidir.

Kaynakça

- Adamec, L.W. (1997). "Abdul Rahman". *Historical Dictionary of Afghanistan*, London: The Scarecrow Press.
- Archibald, W.A. (1958). *Afghanistan, Russia and Persia*. The Cambridge History of India V.
- Barnes, G. (2009). *Anglo-Afghan Wars 1839-1919*. Osprey Publishing, USA.
- Campbell, G.D. (1879). *The Eastern Question from the Treaty of Paris 1856 to the Treaty of Berlin 1878 and to The Second Afghan War*. Strahan Limited.
- Cotton, J. S. (1836). *Rulers of India Mountstuart Elphinstone*. Clarendon Press.
- Cöhce, S. (2008). *Büyük Ortadoğu Projesi Bağlamında Hindistan ile Ortadoğu Arasındaki Tarihi Bağlar ve Güncel İlişkiler*. Gazi Akademik Bakış, 2(3): 65-80.
- Eyre, V. (1879). *The Kabul Insurrection of 1841-42*, WM. H. Allen & CO.
- Fletcher, A. (1966). *Afghanistan*. Ithaca: Cornell University Press.

- Forbes, A. (1892). *The Afghan Wars 1839-42 and 1878-80*. Seeley and CO.
- Johnson, R. (2014). *The British Indian Army*. Cambridge Scholars Publishing.
- Kakar, H. (2006). *A Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863-1901*. Boston.
- Macmunns, G. (1929). *Afghanistan from Darius to Amanullah*. London: G. Bell and Sons Ltd.
- Owen, W. B. (1912). Philip Stewart Robinson, *Dictionary of National Biography*, Second Supplement Vol III, London: Smith Elder and Co.
- Robinson, P. (1878). *Cabul The Amer His Country and His People*. Sampson Low, Marston, Searle & livington. London.
- Robinson, P. (1880). *The Daily Telegraph Atlas of The Afghan War*. London: A.S. Cattell &Co.
- Tekin, A. S. (2019). "İngiliz Ordusunun Afganistan Seferi ve Birinci İngiliz Afgan Savaşı". *Tarih Okulu Dergisi* , 12(40): 257-267.
- Tekin, A. S. (2019). *XIX. Yüzyılın Başlarında Afganistan'a Giden İngiliz Oryantalistler ve Faaliyetleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı.
- Tekin, A. S. (2020). "Şehzade Nasrullah Han'ın İngiltere Ziyaretinin "The Illustrated London News" Gazetesine Yansıması", *Sabit Duman Armağanı*, Sonçağ Yayınları.
- Wahab, S., Youngerman, B. (2007). *A Brief History of Afghanistan*. Infobase Publishing, USA.
- Yazıcı, O. (2012). Afganistan'ın Jeopolitik Önemi, *Sosyologca*. 3.
- Yazıcı, O. (2001). "Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları Afganistan'ın Uluslararası Politik Alanda Yerini Alışı". *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, 1(1): 95-112.
- Yazıcı, O. (2002). "Birinci İngiliz Afgan Savaşı ve Sonuçları", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Haz. A. Ahmetbeyoğlu), İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Yeşilot, O. (2008). "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(36): 187-199.